Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies,
Cilt: VI, Sayı 2, Sayfa: 531-535, İZMİR 2006.

ALTAY DİLLERİNDEKİ "KUZEY" KAVRAMI İÇİN KULLANILAN TERİMLER ÜZERİNE DÜŞÜNCELER*

Denis SINOR

Yıllar boyunca en önemli Altayca kelimeler çok, belki de haddinden fazla, dikkat topladı. Arat, Kononov, Kotwicz, Pelliot, Räsänen, Shirokogoroff, Vasileviç gibi bugün çok azı hayatta olan kişi, bu konuya temas etti, ancak adı geçen bilim adamlarının hemen hemen hepsi terminolojiden ziyade yön sistemleri üzerine eğildi. Bu sebeple aşağıda göstereceğim üzere, onlar konuya tam anlamıyla son noktayı koymadılar. Tamamen bitirme gayesiyle hazırlanan en ayrıntılı çalışmalar, Türkçe terminoloji ile meşgul oldu. Kononov (1977) bütün Türk dillerindeki terminoloji ile ilgilenirken, Rahmeti Arat da (1963) Eski Türkçedekilerle ilgilendi.

"Kuzey" için kullanılan bazı terimler insanların kullandıkları yön sistemlerinin işlevleriyle ilgilidir. Türkçede güney yön sistemine bağlılık görülüyor. OT. *arqa* "arka", KKlp. "kuzey", Tkm. "arka, kuzey" (Kononov 1977: 71); Tuv. *sosgu* "kuzey" kesinlikle *sos* "son, bitiş" ile ilgilidir. Kaz. *teristik* (teris < ters) "ters" Kononov 1977: 70'te **-tik** ekini açıklamıyor. Ben **-lik** sıfat ekinin bir varyantı olarak düşünüyorum. Bazı ETk. metinlerde *kidin* "arka, kuzey" anlamına gelir. (Arat 1963: 182)

Klasik Mo.'da *aru*, Bur. *ara* "arka, kuzey" kelimeleri kesinlikle OT. *arqa* "arka veya arkası" kelimesindeki **ar* Tk.-Mo. ortak bir köke gider. Gizli Tarih'teki *ümere* "arka, kuzey" de güney yön sistemini ifade eder. Klasik Mo. *umar-a* "kuzey" lokatif anlamını yitirmiştir. *umara* kelimesinin açıklamasının kolay olacağını düşünmüyorum. Pelliot'un tahmini (1925: 233) kelimenin Ma. *amargi* "arka, sırt, kuzey" kelimesiyle ilgili olduğu yönündedir, tabii bu yalnızca bir tahmindir.

Genel olarak bilindiği üzere, *amargi* kelimesi *ama* "arka, sırt" + *ergi* "yön, taraf" anlamındaki iki kelimenin birleşimidir ve *ama* "arka, sırt" genel anlamıyla, örneğin *amala* "arka, sonra; daha sonra" ve *amari* "sonra" kelimesinde olduğu gibi bir köktür. Cincius 1975: 35-36'da **xamar* kelimesini Ma.-Tung. olarak düşünmüş ve sözlüğünde *amar* maddesinde gösterilmiştir. Ma.'daki *yulergi* "ön, güney" (*yuleri* "ön", *yulesi* "ön, güney") gibi kelime birleşmelerine baktığımızda Ma. *amargi* sözcüğünün yapısı açıklık kazanıyor. Ma.'daki terim kesinlikle güney yönünü gösteriyor. Çeşitli Tung. Ağızlarında da kelimenin aynı kökleri bulunmaktadır.

İç Asya halkları arasında doğu yön sistemi çoğunlukla yaygındır, ama bu, "kuzey" terminolojisi ile nadiren ifade edilmiştir. Bu tip örneklere, Alt. ve Tel. *epçi yan* "sol taraf; kuzey yönü" (Rad. I 1924), Tofalarda Mo.'dan ödünçlenmiş olduğu açıkça anlaşılan *zunggarı* "sol" görülür. (Kononov)

Bazı dillerde "kuzey" ifadesi, "güney"in karşıtı olarak, "güneş" ya da "öğlen" anlamına gelen bir sözcüğe pejoratif veya olumsuz bir niteleyici eklenerek tanımlanır. Kaz. ve Kır. *tüs/tüw*'ten türetilmiş *tüstük/tüstik* "ana yön" anlamı kazanmıştır. (Kononov: 70) *Sol* kelimesiyle birleşerek "kuzey" için bir sözcük haline gelmiştir: *sol tüstik*. Rad. Kaz. "kuzey" için *sol tüstük çayı* (Rad. III: 1580) "kuzey" anlamını verir. [çaq (< yaq) "zaman", Rad. IV: 10] Sagayca (Rad: 1805) kuzey, *kün ükküs* < (öküss) yani, harfi harfine "güneşin öksüz yanı"dır. Hak. ve Şor. *kün toyır* ifadesi harfi harfine, "karşıt, güneşe karşı" anlamındadır.

Bazı terimler OT. "gece", *tün* sözcüğüyle bağlantılıdır. Örneğin, Alt. ve Kır. *tündük*, Alt. (Radl. III, 78) *tün yanı*, Başk. *tönyaq*. Benzer semantik bağlantılar Macarca *é(y)* unsurunun "gece" anlamına gelen

* Altaica Osloensia, **Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference**, Oslo, June 12-16, 1989, Ed. Bernt Brendemoen, Oslo 1991, s. 295-300.

észak sözcüğünde de bulunabilir. "Kuzey"in *tün ortusı* harfi harfine "gecenin ortası"; "gece yarısı" olarak gösterildiği Kül Tegin yazıtında ortaya çıkar. ETk.'de hem bu anlamda hem de alıntılandığı durumda olduğu gibi ana yön adı olarak kullanılır. krş. Arat: 188; Clauson 1972: 513.

Bazen, kuzey kavramı nahoş ifadelere de sahiptir: Nog. *kerüv* hem "kuzey" hem de "acı, keskin" anlamındadır.

Yunanca *Βορεας*'ta olduğu gibi, "rüzgâr" ve "kuzey" kavramları genellikle birbirleriyle ilişkilidir. Koybal, Kachinsk Radloff (III, 822) Sagayca *tan* için "(kuzey) rüzgâr(ı); kuzey" anlamlarını verir. Bunlar muhtemelen Samoyedçeden alıntı sözcüklerdir. Örneğin, Kamasça (Joki) *t'an* için "daha soğuk kış rüzgârı, şimalî, kuzey" anlamlarını verir. Joki'ye (1952: 308-309) göre Samoyedçe kelime Türkçeden alınmıştır. *tan* OT. bir sözcük olmadığı için, benim görüşüme göre ödünçleme tersi yönde olmuştur. Kāşgarī, *tan* için "soğuk rüzgâr anlamını verir, muhtemelen bu, kelimenin XI. yüzyılda sınırlı bir alanda hâlâ bilindiğini gösteren diyalektik bir arkaizmdir.

Sıklıkla, "dağ" ve "kuzey" arasında semantik bir bağ vardır. Ev. *dun*□ sözcüğünün iki anlamı vardır. Bazı OT. (Arat: 1987) metinlerde kuzey için *tag* "dağ" ve özel lokatif eki **-dın** ile birlikte **tagdın** sözcüğü kullanılır. Görebildiğim kadarıyla, bu terim, Klaproth tarafından 1820: 24'de yayımlanmış olan Ming'in Çince-Türkçe Sözlüğüne temel olan, bir Türk diyalektinde görülmektedir. Onun okumasını Bibliothéque Nationale'de bulunan orijinaliyle tasdik ettim. Klaproth'un *tachdin* Almanca harfçevrimi ile yanıltılan Kotwicz (1928: 20) sözcüğü Fransızca okumuş ve kelimenin yazıçevrimini *taşdın* olarak vermiştir. *taşdın*'ı s. 24'te "dağ sırası" olarak çevirmesi daha şaşırtıcıdır.

Bu terimde yalnız yerel koşulların değil, dünyanın en kuzey ucuna yüksek bir dağ sırası yerleştiren çok eski bir kavramın yansımalarının da dikte edildiğini görüyorum. Kuzey uç sakinlerinin Hyperboreanlar[1], dağların ardında yaşayanlar, olarak adlandırılması boşuna değildir. Bu problemle daha önce ilgilendim (Sinor 1946/47: 43-44) ve umarım bir gün bu konuya geri dönerim.

Bu semantik kategoriye Nog. *sırt yaq* da dâhil edilebilir. Nog. *sırt* "kuzey" "merkezden uzak toprak; art ülke" anlamlarına da gelir, fakat OT.'de temel anlamı "bir dağ sırası; dağ eteği, bayır, sırt"tır. (Clauson: 846)

Kozmolojik kavramlar Tkm. *demir gazıq* harfi harfine "demir kazık = kuzey yıldızı"nın ardında yatar. Aynı terim Özb. ve Kum.'da da *temirqazıq* şeklindedir.

Belirli bir terimin anlamındaki dalgalanmaların oldukça sık olduğu düşünülebilir. Klasik Mo. *qoyitu* gerek "kuzeye ait, kuzeyli" gerekse "batıya ait, batılı" anlamlarına gelir. Sözcüğün temel anlamı "art, arka, geri"dir, öyleyse sözcüğün ana yönlerden birine uygulanışının toplumda kullanılan yön anlayış sisteminin bir işlevi olduğu düşünülebilir. Tung. Ağızlarının çoğunda *antaga* "güney, güney yamacı" anlamına gelirken Oleminsk diyalektlerinde "kuzey" anlamına gelir. (Vasilevich 1971: 228; Cincius 1975: 44). Diğer örnekler Vasileviç 1971: 225-226'dan verilmiştir. Tk. *ır/yır* hem "kuzey" hem de "güney" anlamlarına gelir.

Yak. *khotu* "kuzey" (< Mo. qoyitu) aynı zamanda "bir nehrin akıntısı yönünde olan; akış aşağı" anlamına gelir. Terim, nehirlerin çoğunun kuzeye doğru aktığı Kuzey Sibirya'nın doğal özelliklerinden birini yansıtır. Vogulca *lui/loi* sözcüğü benzer iki anlamlılığı taşır. (Kispál: 132)

ETk.'de "kuzey" için sıra dışı bir terim vardır: *ir/yir* (Arat: 189). Clauson'a göre (954) telaffuzu kesin olmayan ve imlâsı tutarsız bu sözcük, "orijinal olarak *kuz* gibi somut bir anlama sahip olmalıdır. Bir dağın gölgede kalan yönü, bu nedenle de "kuzey", fakat sözcük bu anlamını yitirmiştir". (Clauson: 680)

[1] Yunan mitolojisine göre, Trakya'nın kuzeyinde yaşayan mitik bir halkın adıdır. (Çev. notu)

Clauson tarafından alınan bazı örnekler sözcüğün anlamına ilişkin hiçbir şüpheye yer bırakmaz. Özellikle, Manichaica III: 10/7'den alınan güney rüzgârının (kün ortuda sıngar yel) dalgaları kuzeye doğru (irdin sıngar) yönlendirdiği cümlesi kesindir. Ancak az sayıdaki vak'aların hepsi anlam bakımından denk değildir. Clauson, Şine-Usu yazıtından (D 7) *ötüken irin qışladım*'ı "Kışı Ötüken (Dağı'nın) kuzeyinde geçirdim" olarak karşılar. Metnin, Ramsdedt tarafından (1913: 2) yapılan ilk çevirisi daha akla yatkındır: "Am rende des Ötükän überwinterte ich". [Ötüken sınırında kışladım.] Muhtemelen, Ramstedt, Kağanın kışı dağın kuzeyinde geçirmiş olmasını tuhaf bulmuş olacak ki *ir* sözcüğünü "Rand" [sınır] olarak çevirmiş. Aynı yorum Malov, 1959: 40'da da yapılmıştır. Fakat sözcük Kāşgarī'de örneklendiği gibi "güney; güneşli kısım" anlamına da gelebilir. (Dankoff: 348)

Benim bildiğime göre Räsänen (1969: 201) bu sözcük için bir etimoloji önermiştir. Sözcüğü Klasik Mo. *iruyar* "dip, taban, bir dağın ayağı" ve Orta Mo. *irada* "nehir aşağı" sözcükleriyle ilişkilendirir. Fin. *pohja* "dip, taban" > *pohjionen* "kuzey, kuzeye ait, kuzeyli" sözcüğünde benzer çizgide semantik bir gelişim gözlenir. Sal.'da (Tenişev: 322) *ēyşe* sözcüğü de iki anlamlıdır: "kuzey; dip".

Uzun yıllar önce (Sinor 1944: 240) Tk. *ir/yir* biçimlerini Vog. *it*, Ost. *yit/yil* gibi Ob-Ugorca biçimlerle karşılaştırdım. Son ünsüzlerin Ugorik ***t~δ**'yi yansıttığını gördüm. Bu sesin Mo. ya da Tk. karşılıklarını akıcı **-l** ya da **-r** olabileceğini ileri sürdüm. Örneğin, Fgr. ***kbte*** "el"- Mo. *yar* "el" ya da Fgr. ***kota*** "ev"- Mo. *ger* "ev" olduğu gibi. Bugün bu konuda biraz daha kuşkucuyum. Kısmen kök ünlünün değeri yüzünden, kısmen de ilk kez bu iddiada bulunduğum zamandan beri son kırk yılda bu gibi bir karşılaştırmayı destekleyecek örneklerin sayısının artmamış olması nedeniyle Ob-Ugorca biçimlerin ETk. *ir/yir* ile bağlantıları ne kanıtlanabilir ne kanıtlanamaz. Ob-Ugorcanın tarihî fonolojisinin çok tartışmalı karakteri, konunun daha ileri seviyedeki bir araştırmasına imkân tanımaz. Şu andaki amaçlarımız için hatırımızda tutmamız gereken ETk. "kuzey/güney" için diğer Türk dillerinde doğrulanamayan, fakat Ob-Ugorca ile olası bağlantıları olan bir sözcüğe sahiptir.

Fin-Ugorcanın Ugor kolunun hipotetik karakteri ve onun hakkında söylenen birçok şeyin müphemliği, Sinor 1988'de çeşitli açılardan gösterilmiştir. Béla Kálmán'a göre (s. 395) "Ugorik dalın Ob Ugorca ve Macarcaya bölümlenmesini tahkik etmek için çok az bir çaba harcanmıştır".

Çok az miktarda terim açıklanmayı beklemektedir. Bunlar arasında, Çince-Cürcence sözlüklerde görünen iki Cürcence sözcükten bahsetmek istiyorum. *Hua-i i- yü*. Çevirmenler Bürosu Sözlüğünde ***uliti*** (Kiyose No: 593) ve Yorumcular Bürosu Sözlüğünde *fu-hi-ge* < ***fuhi[r]ge*** (Kane: 369) sözcükleri vardır.

Meseleyi sonuçlandırmaktan gerçekten çok uzakken, çok az sayıda, eğreti sonuç çıkarılabilir. İncelememiz "kuzey" için ortak bir Altayca sözcüğün olmadığını, hatta Türk dillerinin ilişkili dizgeleri içinde çok şaşırtıcı bir çeşitlilik taşıdığını çok açık bir şekilde gösterdi. Çeşitli Altay dillerinin sabit karışımı ve geçişiminde bir gruptan diğerine bazı ödünçlemeler bulunması beklenebilir, fakat bunlar çok nadirdir ve çoğunlukla da Rassadin 1988: 64-65 tarafından gösterilen komşu diller arasında ortaya çıkar. Diğer taraftan, kullanılan terimlerin semantik çözülmesini sağlayan kavramlar çoğunlukla her yerde bulunur ve Fin-Ugor grubunda da vardır. Bize, ana yön "kuzey"in bizim yön sistemimizde oynadığı -pusulanın icadından kaynaklanan- kesin role alışkın olanlara göre kuzeyin, bu kuzeyli halkların geleneksel sistemlerinde oynadığı küçük rol biraz garip gelebilir.

Kısaltmalar

Alt.	: Altayca
Bur.	: Buryatça
ETk.	: Eski Türkçe
Ev.	: Evence
Fin.	: Fince
Hak.	: Hakasça

Kaz.	: Kazakça
Kır.	: Kırgızca
KKlp.	: Karakalpakça
Kum.	: Kumukça
Ma.	: Mançuca
Ma.-Tung.	: Mançu-Tunguzca
Mo.	: Moğolca
Nog.	: Nogayca
Ost.	: Ostyakça
OT.	: Ortak Türkçe
Özb.	: Özbekçe
Sal.	: Salarca
Şor.	: Şorca
Tel.	: Teleütçe
Tkm.	: Türkmence
Tuv.	: Tuvaca
Vog.	: Vogayca
Yak.	: Yakutça

Kaynaklar

- Arat, R. Rahmeti, "Über die Orientationsbezeichnungen im Türkischen", in: Denis Sinor (Editor), *Aspect of Altaic Civillzation*, Indiana University Uralic and Altaic Series vol. 23, 1963, pp. 177-195.
- Cincius, V. L, *Sravnitel'nyj sloyar' tunguso-man'chzhurskikh jazykm I-II*, Leningrad 1975-77.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.
- Mahmut el-Kāşġarī, *Compendium of the Turkic Dialects (Divānü Lugati't-Türk)*, Edited and Translated with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly, Part I, Harvard University 1982; Part II, Harvard University 1984; Part III, Harvard University 1985.
- Gabain, A. von-Veenker, W. (eds.), *"Radloff" Index der deutscehen Bedeutungen, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica,* Wiesbaden 1969. It is a pleasure to acknowledge indebtedness to this very useful index, of ten used-seldom cited.
- Joki, Aulis J,. "Die Lehnwörter des Sajansamojedischen", *Mémoires de la Societe Finno-Ougrienne*, CIII, 1952.
- Kalman, Béla, *The History of the Ob-Ugric Languages*, in Sinor 1988, pp, 395-412.
- Kane, Daniel, "The Sino-lurchen vocabulary of the Bureau of Interpreters", *Indiana University Uralic and Altaic Series*, Vol. 153, Bloomington 1989.
- Kispal, M. "Vilagtajak nevei az ugor nyelvekben", *Nyelvtudomanyi Közlemenyek XLII*, 1948-1950, pp. 50-56, 130-136, 185-207.
- Klaproth, Julius, *Abhandlung Über die Sorache und Schrift der Uiguren*, Paris 1820.
- Kononov, A. N. "Terminology of the definition of cardinal points at [sic!] the Turkic Peoples", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae XXXI*, 1977, pp. 61-76.
- Kotwicz, W., "Sur les modes d'orientation en Asie Centrale", *Rocznik Orientalistyczny V*, 1928, pp. 68-91.
- Le Coq, A. Von, *Türkische Manichaica aus Chotscha III*, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1922, No. 2.
- Malov, S. E., *Pamjatniki drevnetjurkskoi pis'mennosti Mangolii i Kirgizii*, Moskva-Leningrad 1959.
- Pelliot, Paul, "Les mots à H initiale aujourd'hui amuie dans le mongol des XIIIe et XIVe siecles", *Journal Asiatique,* 1925, I, pp. 194-263.
- Radloff, Wilhelm, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I-IV*, St. Petersburg 1893- 1911.
- Ramstedt, G. J., "Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", *Journal de la Societe Finno-Ougrienne XXX*, 1913-1918, p. 3.
- Rassadin, V. I, "O türkskom vliianü na razvitie govora nizhneudinskikh burjat," *in: Problemy mongol'skogo jazykoznanija*, ed. L. D. Shagdarov. Novosibiesk 1988.
- Räsänen, Martii, "Die Himmelsrichtungen in den altaischen Sprachen mit besonderer Berücksichtigung der Türk-Sprachen", *Uralaltaische Jahrbücher XXXVI*, 1964, pp. 394-396.

- Räsänen, Martii, "Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Torkspracben", *Lexica Societatis Fenno Ugricae XVII*, Helsinki 1969.
- Shirokogoroff, S. M., "Northern Tunguz Terms of Orientation", *Rocznik Orientwstyczny IV*, 1926, pp. 167-187.
- Sinor, Denis, "Ouralo-altaique-Indo-Europeen", *T'oung pao XXXVII*, 1944, pp. 226-244.
- Sinor, Denis, "Autour d'une migration de peuples au ve sieele", *Journal Asiatigue*, 1946-47, pp. 1-77.
- Sinor, Denis, (Editor), The Uralic Languages, *Handbuch der Orientalistik*, Achte Abteilung, Leiden 1988.
- Tenishev, E. *Stroj salarskogro jazyka*, Moskva 1976.
- Vasilevich, G. M., "Nekotorye terminy orientaeü v prostranstve v unguso man'ehzhurskikh i drugikh altajskikh jazykovı", in O. P. Sunik, ... (ed.), *Problema obshehnosli aıtaiskikh iazykov*, Leningrad 1971.

Çeviren: *Mustafa Levent YENER*[**]

[**] *Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi.*